

УДК 94:32.019.5+325.54(450)«1980/2010»

**ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ
ІТАЛІЇ ЩОДО МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
(1980–ТІ–2010–ТІ): ЕВОЛЮЦІЯ
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ**

**TRANSFORMATION OF ITALY'S PUBLIC
OPINION ON MIGRATION POLICY
(1980S–2010): THE EVOLUTION
OF MULTICULTURALISM**

Павленко В. М.,

кандидат історичних наук, професор,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна),
e-mail: pavlenko-valerii@ukr.net

Саварин В. М.,

студентка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна),
e-mail: vira.savaryn@gmail.com

Pavlenko V. M.,

*Candidate of Historical Sciences, professor, Taras
Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine),
e-mail: pavlenko-valerii@ukr.net*

Savaryn V. M.,

*student, Taras Shevchenko National University of
Kyiv (Kyiv, Ukraine), e-mail: vira.savaryn@gmail.com*

Розглядається еволюція суспільної думки Італії з огляду на зміни в імміграційному законодавстві, та збільшенням міграційних потоків до країни. Висвітлюється ставлення різних частин суспільства, у тому числі політичної еліти та католицького духовенства, до імміграційної політики Італії. Прослідковано етапи та форми становлення політики мультикультуралізму, і показано її наслідки. Проаналізовано підходи різних політичних сил до міграційного питання. Продемонстровано, що Італійській державі за окреслений період 1980–2010-х років не вдалося створити чіткої політики щодо іммігрантів, у зв'язку з діаметрально протилежними позиціями, які займають основні політичні сили в питаннях міграції.

Ключові слова: Італія, міграція, мультикультуралізм, імміграційна політика.

The article examines the evolution of public opinion in Italy in view of the increase in the number of migrants in country. The article covers the attitude of various parts of society, including the political elite and the Catholic clergy, to the immigration policy of Italy. The stages and forms of formation of the policy of multiculturalism have been followed, and its consequences are shown. The approaches of different political forces to the migration issue are analyzed. It has been demonstrated that the Italian state failed to establish a clear immigrant policy over the predetermined period of 1980–2010, due to the diametrically opposed positions of the main political forces in the field of migration.

Keywords: Italy, migration, multiculturalism, immigration policy.

Актуальність поставленої теми зумовлена тим, що імміграція, яка сприймалася в 1980-і роки як тимчасове явище, за останні 40 років перетворилася на серйозну проблему для Італії, яка впливає не тільки на економіку та соціальну сферу, а й на політичне, громадське і культурне життя країни. У зв'язку з цим Італія стрімко перетворюється в багатоетнічну країну. Так на 1 січня 2010 року в країні було зареєстровано 4,2 млн. іноземців, що склало 7,2% від загального числа населення Італії. А з урахуванням нелегальних мігрантів, чисельність яких, за різними оцінками, коливається від 500 тис. до 700 тис. чоловік, число іммігрантів наблизилося до 5,3 млн. [11]. У зв'язку із

загостренням міграційної кризи з 2011 р. ця цифра постійно зростає.

Тому і не дивно, що дана тема є актуальною, та активно досліджується італійськими авторами. Ще у 1980-х роках Ф. Ферраротті [3] почав досліджувати природу італійського мультикультуралізму, стверджуючи можливість відходу від стереотипів у руху в напрямку багатонаціонального та багатокультурного суспільства. Дж. Кампані [1] у своїх дослідженнях зосереджується на гендерному аспекті міграції, і дебатах у італійському суспільстві в рамках відродження расистських і популістських течій. У спільній праці Р. Кінга та Н. Маї [5], висвітлюються проблеми інтеграції іммігрантів, це показано на прикладі чисельної групи вихідців з Албанії, які в різні часи оселилися на Апеннінському півострові. Комплексно до аналізу міграційної політики Італії у ХХ – поч. ХХІ ст. підійшла С. Русконі [7], яка проаналізувала весь спектр законодавчих ініціатив в цій галузі. Питанням інтеграції мусульман в італійське суспільство присвячена праця Дж. Сарторі [8]. Роль релігії в розрізі міграції, та її вплив на мультикультурну політику показано у дослідженні Ф. Віола [10]. Проблема ідентичності у мультикультурному світі підіймається у Дж. Загребельського [12] та С. Замані [13].

Вивчаючи міграційну проблему відразу необхідно звернути увагу на те, що для мультикультурної політики є важливим змішання культур, при якому не відбувається їх розчинення в домінуючій культурі. Головною особливістю тут є інтеграція мігрантів за принципом формування громадянської ідентичності, тобто наділення правами саме особистості, а не етнічної групи. На практиці ж мультикультуралізм трансформувався у існування замкнутаї спільнот у складі однієї країни.

Через своє географічне становище Італія стала заручницею у імміграційних питаннях. Спочатку через Італію йшли транзитом потоки нелегальних мігрантів до країн Західної Європи, а потім Італія сама стала досить привабливим об'єктом для сотень тисяч шукачів кращого життя з країн які розвиваються. Будь-які політичні потрясіння в Середземноморському регіоні призводять до масового напливу в Італію мігрантів. Яскравим прикладом може бути хвиля біженців з Тунісу, викликана, так званою, «жасминою революцією», та згодом потужна хвиля біженців спричинена «арабською весною». Це вкрай негативно позначилося на ставленні італійського суспільства до проблеми імміграції та іммігрантів.

Слід нагадати, що з 1970-х – початку 1980-х р., профспілки активно виступали проти залучення дешевої робочої сили розцінюючи це як метод впливу великих корпорацій на місцевих італійських працівників, яких можна було замінити мігрантами. На той момент мова йшла виключно про дешеві «робочі руки» і ніхто не замислювався про економічні та соціальні, не кажучи вже про етнокультурні, наслідки обраної політики. Одним з небагатьох хто виступав з публічною критикою такої політики, був Р. Проді, який в ті роки був міністром промисловості. У своїй статті в газеті

«Corriere della Sera», надрукованій серпні 1977 р. Р. Проді вказував на згубність використання в умовах кризи іноземної робочої сили, оскільки це не тільки не вирішує проблеми, з якими стикаються італійські промисловці, «але і ускладнює ситуацію, породжуючи конфлікт мультирасового співіснування» [13]. Пізніше Р. Проді змінив свої погляди щодо міграційного питання і займаючи пост президента Єврокомісії, вже виступав за інтеграцію мігрантів в ЄС.

Ситуація різко змінюється в кінці 1980–х – початку 1990–х років. Розвал соціалістичної системи в країнах Центрально–Східної Європи, що супроводжувався деградацією економіки і соціальної сфери у цих країнах, громадянські війни в Югославії, спровоковані розпадом країни, все це викликало масову появу біженців і мігрантів, багато з яких прямували і в Італію. Саме у цей час більшість політиків, як лівих, так і правих, починають розглядати прийом мігрантів виключно з гуманітарних позицій – як акт солідарності і допомоги нужденним.

Сьогодні, деякі політики та експерти визнають, що, «відкриваючи» Італію для іммігрантів і солідаризуючись з ними, вони не задавалися питанням: а чи має Італія можливості прийняти всіх, хто цього хоче. Так, відомий лівий політик Л. Турко, яка в 1996–1998 рр. очолювала міністерство соціальної солідарності, в інтерв'ю газеті «Corriere della Sera» заявила, що на початку 1990–х років «помилялася, вважаючи, що в питаннях імміграції можна керуватися міркуваннями солідарності, і, тільки ставши міністром, стала виступати за жорстке регулювання потоків іммігрантів» [9]. Така позиція була закріплена законом Турко–Наполетано в 1998 р., цей документ чітко регулював імміграційні потоки визначаючи квоти на в'їзд робочої сили, а також визначав заходи боротьби з нелегальною міграцією.

В цей час націоналістичні партії, перш за все Ліга Півночі і деякі представники партії Національний альянс, послідовники неофашистського Італійського соціального руху, в умовах наростання в суспільстві ксенофобії і расизму по відношенню до іммігрантів, позиціонували себе як рупор тих громадян, які бачили в імміграції загрозу своїй безпеці, зайнятості, соціальним гарантіям, а також національній, культурній та релігійній ідентичності і вимагали закрити країну для іммігрантів. Свій електоральний капітал серед виборців Північної та Центральної Італії на парламентських виборах 1996 р. вони здобули в більшій мірі, завдяки риторичі посилення імміграційного законодавства та пропозиції примусового виселення з країни небажаних іммігрантів. Треба зазначити, що в ході наступних виборів завдяки висунутим пропозиціям популярність цих партій зростала.

Необхідно наголосити, що саме, у 1980–ті роки в Італії поширюються ідеї мультикультуралізму. Головним їх носієм стала Демократична партія лівих сил (PDS), яка з'явилася в ході трансформації і розколу Італійської комуністичної партії. Нова ліва партія, обрала своїм напрямком у питаннях міграції ліберально–демократичні позиції. В рамках

даної ідеології імміграція стала розглядатися не як соціально–економічне, а як культурне явище, а включення іммігрантів у італійське суспільство передбачало визнання культурних відмінностей і, відповідно, утвердження мультикультуралізму як практики взаємодії носіїв різних культур. Шляхи побудови нового «мультирасового, мультиетнічного, мультирелігійного і мультикультурного суспільства» представлялися по–різному. Наприклад, Ф. Ферраротті вважав, що необхідно визнати за іммігрантами фундаментальні права громадян, надати їм право особисто голосувати при прийнятті політичних та інших рішень, надати право на освіту та відправлення релігійного культу [3, р. 188].

Аналогічних позицій щодо проблем імміграції в 1990–і роки дотримувалися і діячі Римської католицької церкви. Так, архієпископ Міланський К. М. Мартіні в газеті «Avvenire» в 1990 р. писав, що Захід повинен перетворити прийом іммігрантів з бідного Півдня «в процес расової, культурної та релігійної інтеграції, яка буде сприяти виникненню в Європі мультирасового і мультикультурного суспільства» [2].

Але практичної реалізації ідеї мультикультуралізму в політиці лівоцентристських урядів Італії не отримали реального втілення і були скоріше політичною риторикою. Реальність, що породжувалася масовим напливом мігрантів в країну, виявилася менш привабливою. Проблеми з розміщенням в різних містах Італії таборів для тимчасового утримання біженців і мігрантів, нескінченні повідомлення про човни з нелегальними мігрантами, які причаляють до сумнозвісного острова Лампедуза, дискримінація та сегрегація, поява етнічної злочинності і зростання ксенофобії вимагали інших, більш радикальних рішень, ніж просто гостинність і визнання культурної різноманітності.

Одним з перших проти політики і риторики лівоцентристського уряду виступив архієпископ Болонський Дж. Біффі. На семінарі фонду «Migrantes» у вересні 2000 р. він заявив, що держава не повинна усуватися від обов'язку регулювати імміграційні процеси, вона повинна створювати умови для вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням іммігрантів роботою, житлом і соціальною адаптацією, не обмежуючи при цьому інтересів італійців. Священнослужитель також підкреслив, що оскільки Італія не може прийняти всіх, то держава повинна здійснювати відбір прийнятих іммігрантів; причому, головним критерієм відбору має стати здатність іммігрантів максимально і безконфліктно інтегруватися в італійське суспільство. Така позиція кардинала Біффі піддалася критиці як з боку діячів церкви, так і простих прихожан [10].

До кінця 1990–х років політика лівих з питання мультикультуралізму стала поступово змінюватися. Зокрема, експерти, що брали участь в 1999–2001 рр. у роботі по створенню «італійської моделі» інтеграції іммігрантів, критично оцінили можливості використання мультикультуралізму для вирішення посталих перед Італією проблем. Так, проф. Туринського університету Дж. Дзинконі,

голова урядової комісії з політики інтеграції іммігрантів, стверджувала, що збереження культурної ідентичності і діалог культур, так само як їх взаємне збагачення, не можуть бути абсолютним пріоритетом політики щодо іммігрантів. Вона наголошувала, що існує певний набір універсальних принципів, на яких базується життя італійського суспільства і якими не можна жертвувати в ім'я мультикультуралізму [5]. А. Г. Болаффі, який у той час працював в міністерстві соціальних справ, вважав, що основне завдання інтеграційної моделі полягає в тому, щоб «встановити основні параметри нового соціального пакту про права та обов'язки, з тим щоб іммігранти, які цього хочуть і заслуговують, могли б перетворитися з іноземців в нових громадян країни» [6].

Перемога на виборах 2001 р. праворядистського блоку, в тому числі і завдяки антиімміграційній риторичі, призвела до зміни міграційної політики в Італії. Тепер проблема іммігрантів розглядалася виключно з точки зору економічної вигоди для італійської економіки, а інтеграція іноземців здійснювалася тільки на ринку праці. У культурній сфері акцент робився на збереженні національної ідентичності італійців і, відповідно, асиміляції іммігрантів.

З початку 2000-х років, після теракту в Нью-Йорку 2001 року і вбивств Тео Ван Гога і Піма Фортейна в Нідерландах, вибухів в Мадриді 2004 року і Лондоні 2005 року, а також етнічних бунтів у Франції і Великій Британії. Мультикультуралізм в Італії піддається жорсткій критиці, оскільки у суспільстві зростає рівень недовіри до іноземців, які автоматично починають підозрюватися у потенційній терористичній діяльності.

У 2000 р. вийшла книга відомого політолога, проф. Флорентійського і Колумбійського університетів Дж. Сарторі під назвою «Плюралізм, мультикультуралізм та чужі», яка наробила багато галасу в Італії. У своїй книзі Дж. Сарторі стверджував, що мультикультуралізм, покликаний захищати культурну різноманітність і відмінності від спроб асиміляції, в кінцевому рахунку веде до «культурного роз'єднання» [8, р. 29]. На думку Сарторі, слід розрізнити тих, хто здатний до інтеграції, і тих, хто відкидає принципи співіснування в приймаючому суспільстві. Автор наголошував, що «надання громадянства не здатним до інтеграції іммігрантам призведе не до інтеграції, а до дезінтеграції» [8, р. 99]. Крім того, головну загрозу для Заходу Сарторі бачив у іммігрантах-мусульманах, оскільки вони є «чужими», не визнають терпимості, але при цьому користуються толерантним ставленням до себе приймаючого суспільства. Більше ніж через десять років, Дж. Сарторі активно виступить на сторінках «Corriere della Sera» проти мультикультуралізму, критикуючи можливості лібералізації закону про громадянство і надання політичних прав іммігрантам, попереджаючи італійське суспільство про загрози ісламізації Італії і Заходу в цілому. Він активно підтримує позицію Маттео Сальвіні, щодо міграції, який з 2018 р. займає посаду Міністра внутрішніх справ Італії.

Цікавою, на наш погляд, є позиція, проф. Болонського університету, автора книги «По ту сторону мультикультуралізму» П. Донаті. В інтерв'ю газеті «Avvenire», пояснюючи причини, за якими, на його думку, мультикультуралізм переживає кризу, він заявив, що «мультикультуралізм» як ідеологія і політична доктрина більше створює проблем, ніж вирішує їх. Вчений наголошував, що «культурний релятивізм», веде до фрагментації суспільства і породжує нову нерівність, а пропонуючи толерантність, генерує ще більшу нетерпимість. На думку Донаті, побудувати світ без кордонів можна лише на основі визнання всіма сторонами фундаментальних цінностей, що цементують суспільство і забезпечують повагу до всіх. Криза мультикультуралізму, як політичної доктрини, полягає в тому, що цю ідеологію все важче реалізувати на практиці. Що стосується Італії, то, автор підкреслює, що «принципи, закладені в першій частині Конституції країни, можуть послужити основою для взаємопорозуміння іммігрантів і італійців, забезпечуючи повагу до існуючих відмінностей» [2].

Сьогодні багато експертів і політологів розглядають мультикультурне суспільство як виклик універсалізму і індивідуалізму [12], демократії, її процедурам і традиційним цінностям [10]. Існує думка, що якщо західне суспільство хоче зберегти свої цінності, то іншого виходу, крім як йти по шляху розвитку культурної взаємодії, у цього суспільства немає. В той же час серйозну підтримку отримують ідеї міжкультурної педагогіки як основи навчання в школах. У широкому колі фахівців і аналітиків активно обговорюються проблеми інтеркультурної інтеграції, яка б «гарантувала, дотримання фундаментальних прав людини, і водночас надавала носіям іншої культурної ідентичності суспільний простір для самовираження і мирного культурного діалогу [13, р. 253–254].

І якщо «мультикультурне суспільство» є викликом для західних демократій, то «інтеркультурне» передбачає розширення меж демократії шляхом розвитку культури, заснованої на визнанні відмінностей. Кінцева мета міжкультурної взаємодії полягає в створенні ґрунту для переговорів і управління процесами соціальної трансформації, але при цьому має гарантуватися соціальне згуртування» [4].

Можна констатувати, що ідеї міжкультурної взаємодії стають все більш популярними в італійському суспільстві, в тому числі і в зв'язку з чисельними заявами провідних західноєвропейських політиків, які лунають останнім часом, про крах мультикультуралізму.

На сьогодні в Італії живуть і працюють представники 150 національностей. Більше половини іммігрантів – вихідці з європейських країн (53,6%). На частку іммігрантів з країн Африки припадає 22%, азійських країн – 16,2%, країн Латинської Америки – 8,1% і Океанії – 0,1%. Найбільш численною є румунська діаспора – 1,1 млн. чоловік, за нею йдуть албанська – 586 тис. І марокканська – 575 тис. чоловік. Китайська і українська діаспори нараховують по 200 тис.

чоловік [11], що ще раз засвідчує необхідність пошуків шляхів до порозуміння між громадянами Італії та представниками інших національностей.

Ще одна особливість, а разом з тим і проблема імміграційної ситуації в Італії – це значна за чисельністю нелегальна імміграція. Багато мігрантів роками, якщо не десятиліттями, живуть в країні, не маючи легального статусу, і, відповідно, без надії на якусь інтеграцію. У той же час, з огляду на потребу національної економіки в дешевій робочій силі, уряд Італії регулярно проводить легалізацію нелегальних мігрантів. Так, за період з 1986 по 2009 р. в країні було проведено шість легалізацій, в результаті яких 1,75 млн. осіб отримали легальний статус [7], що дозволило включити велику кількість людей до процесу інтеграції.

До останнього часу підприємці і влада, безсистемно вирішуючи економічні проблеми, не звертали увагу на демографічні, соціальні та культурні наслідки своєї імміграційної політики. Італія поки що не зіткнулася з проблемою геттоїзації іммігрантів у великих містах, проте в невеликих містах і провінціях вже спостерігається надмірна концентрація іммігрантського населення.

Як показує практика, немає універсальної моделі для міграційної політики, ефективної для всіх, без винятку країн. Вибір державою тієї чи іншої моделі міграційної політики здебільшого зумовлений історичним досвідом країни. Велика кількість країн Західної Європи, усвідомивши непрактичність мультикультурного підходу, лібералізують правила натуралізації для людей що вже в'їхали в країну, та ускладнюють правила в'їзду для громадян з країн, які знаходяться за межами Європи.

Таким чином, можна зробити висновок, що міграційна політика Італії, як країни засновниці ЄС, завжди будувалася в рамках загальноєвропейського права і має всі притаманні йому загальні риси: забезпечує захист основних прав особистості, незалежно від її походження, громадянства, раси, статі, професії і т.д. Разом з тим, міграційна політика Італії має свої особливості, пов'язані з еволюцією міграційних потоків і законодавства в галузі міграції. Зокрема, імміграційні потоки які направляються в Італію якісно відрізняються від багатьох інших країн Євросоюзу і мають низку особливостей. Так, значна частина іммігрантів прибуває з країн Північної Африки і Східної Європи, найбільш сприятливими для іммігрантів є економічно розвинуті північні і центральні райони країни, в останні роки зростає нелегальна частина імміграції. Крім того, Італія в силу своєї географічної близькості до конфліктних зон Південного Середземномор'я, складності в охороні берегових кордонів і присутності значного тіншового сектора в економіці, залежить від дешевої робочої сили, більше, ніж інші країни ЄС і відчуває на собі всі негативні аспекти незаконної міграції.

Італія, виходячи з тенденцій регулювання імміграційних потоків у Європі і на основі досвіду європейських країн, проводить свою імміграційну політику, яка заснована на чіткій диференціації регулярної та нерегулярної імміграції і на відміну

від інших західних країн італійська влада не проголошувала політику етнічного плюралізму. Імміграція в Італії, на нашу думку, сприймається, перш за все, як функціональна проблема. Основна мета італійських політиків, полягає в поширенні квотування законної імміграції і прийнятті законів, спрямованих проти нелегальної імміграції.

Від співпраці з урядами країн, що розвиваються, з яких прибуває більшість мігрантів, Італія останнім часом переходить до управління міграційними потоками та обмеження сторонніх впливів на культуру та суспільство, що йде в розрізі з політикою мультикультуралізму. Така політика, не стала прийнятною у сучасних умовах, про що найяскравіше свідчать результати парламентських виборів 2018 року де перемогу вибороли популістські Рух п'яти зірок та Ліга Півночі і виходячи із передвиборчих обіцянок підтримали Закон Сальвіні, який спрямований на максимальне обмеження міграції до країни. Разом з тим, варто зазначити що кожне наступне законодавство починаючи з 90-х р. XX ст. поступово обмежувало можливості мігрантів. Прийнятий у 2018 р. закон №113 став, на наш погляд, відображенням реакції суспільства на неконтрольовані потоки нелегальних мігрантів, та засвідчує неможливість для італійського суспільства інтегрувати таку кількість мігрантів.

Список використаних джерел

1. Campani, G. 'Gender and Migration in Italy: State of the Art 2008'. Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/228743253_Gender_and_Migration_in_Italy_State_of_the_Art
2. Ferrario, P. 'Donati: emergenza demografica Il futuro è drammatico'. Mode of access: <https://www.avvenire.it/famiglia-e-vita/pagine/emergenza-demografica-parla-donati> Mode of access: http://www.atma-o-jibon.org/italiano4/rit_dellaglio10.htm
3. Ferrarotti, F., 1989. 'Oltre il razzismo. Verso la società multirazziale e multicultural'. Roma: Armando, 206 p.
4. Jabbar, A., 2005. 'Multiculturalismo: la cultura delle differenze'. Mode of access: www.infomedi.it/adel_jabbar_multiculturalismo.htm
5. King, R., Mai, N., 2009. 'Italophilia meets Albanophobia: parabolic assimilation and identity processes among Albanian immigrants in Italy', *Ethnic and racial studies*, L., Vol.32, N 1, p.117-138.
6. 'L'immigrazione straniera: indicatori e misure di integrazione. La situazione in Italia e alcuni elementi per il Piemonte e Torino', 2004. Mode of access: <http://www.piemonteimmigrazione.it/component/mtree/rapporti/immigrazione-straniera-indicatori-e-misure-di-integrazione-la-situazione-in-italia-e-alcuni-elementi-per-il-piemonte-e-torino?Itemid=194>
7. Rusconi, S., 2010. 'Italy's migration experiences'. Mode of access: <http://www.migrationeducation.org/38.1.html?&rid=178&cHash=b18ff335ad74f6e52754cfcb43318922>
8. Sartori, G., 2009. 'L'integrazione degli islamici', *Corriere della sera*, Milano, 20 dec. Mode of access: http://www.corriere.it/editoriali/09_dicembre_20/sartori_2eb47d0c-ed3e-11de-9ea5-00144f02aabc.shtml
9. 'Turco: sugli immigrati sbagliavo', 2009, *Corriere della sera*, Milano, 21 feb., p.3. Mode of access: http://archivistorico.corriere.it/2009/febbraio/21/Turco_sugli_immigrati_sbagliavo_Non_co_8_090221007.shtml
10. Viola, F., 2002. 'Il ruolo pubblico della religione nella società multiculturale', *Multiculturalismo e identità* / A cura di Vigna C., Zamagni S., Milano, p.221-262.
11. 'XVI Rapporto sulle migrazioni', 2010. Mode of access: <http://www.ismu.org/upload/files/20100624094511.pdf>
12. Zagrebelsky, G., 2006. 'La sfida multiculturale alla società occidentale', *La Repubblica*, Roma, 25 nov. Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2006/11/25/la-sfida-multiculturale-alla-societa-occidentale.0691a.html>
13. Zamagni, S., 2002. 'Migrazioni, multiculturalità e politiche dell'identità', *Multiculturalismo e identità* / A cura di Vigna C., Zamagni S., Milano, p.221-261.